

Milena LENDEROVÁ

Peněžní deníky „druhého pohlaví“ ve druhé polovině „dlouhého“ 19. století¹

Pokud se historik zabývá minulostí ženské práce, zkoumá obvykle přístup žen na trh práce, aniž by bral v úvahu hodnotu práce konané ve prospěch členů domácnosti, domácí čeládky, případně zaměstnanců živnosti. To, co nebývá zpravidla rovněž zohledněno, jsou četné činnosti, jimiž ženy přispívaly do domácího rozpočtu: služby pro podnájemníky, hlídání cizích dětí, šití a pletení, praní prádla pro jiné domácnosti, ale i překlady, výuka hudby a jazyků, opisování textů atd.² Tyto činnosti se považovaly za vhodný způsob jak přivydělat „sobě nějaký peníz (...) způsobem prospěšným“, jak „každé prázdné chvíle náležitě zužitkovat“, aby manželka „výdělkem svým nějaký nepředvídaný výdej zapraviti, nebo milé překvapení způsobiti mohla“,³ jak to už na přelomu 60. a 70. let 19. století napsala jedna z autorek normativní literatury pro ženy Františka Hansgirková. Stejného názoru byla i Sofie Podlipská⁴ a další autorky publikující knižně či v ženských časopisech.⁵ Informace, jaké procento žen na tento „vedlejší“ výdělek dosáhlo a jaká byla jeho výše, nám ale bohužel chybí.⁶ Jedno je jisté: v žádném případě nehrály tyto sumy v domácím rozpočtu rozhodující či aspoň podstatnou roli. Rodinu zabezpečoval finančně muž, manžel, otec, hlava rodiny. Na ženě bylo, aby s obnosem, který jí dal, dokázala vyjít. Dělal, co mohla: dělnická mzda byla vyplácena zpravidla jed-

¹ Studie vznikla za finančního přispění Grantové agentury České republiky, grant č. 409/06/1063 *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*.

² Gisela BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách od středověku do současnosti*, Praha 2007, s. 134–135.

³ Františka HANSGIRGOVÁ, *Hospodyně našeho věku. Krátké naučení městského i venkovského hospodářství*, Praha 1874², s. 5.

⁴ Žofie PODLIPSKÁ, *Příklady z oboru výchovacieho 3*, Praha 1875, s. 21 nn.

⁵ Např. *Šťastný domov* 2, 1905–1906, s. 99, 170.

⁶ Ojedinelý je zápis v Deníku sester Gabrielových: „Dne 13. dubna 1899 dostala jsem honorář od Vrchlického za překlad *Vyplétače židlí od Guy de Maupassanta uveřejněnou* [!] v *České Revue dubnový sešit 1899* (...) 10 zl. *Přišlo mi to velice vhod*.“ Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále LA PNP), Josef Gabriel, Osobní fond, Deník sester Gabrielových 1898–1899, nestr.

nou týdně⁷ a obraz dělnických matek, číhajících na svého přiovilého chotě vždy v sobotu před místním hostincem, je známým literárním klišé. Plat, který byl od druhé poloviny 19. století odstupňován podle sedmi platových stupnic, druhu profese a délky služební doby státních zaměstnanců,⁸ byl vyplácen zpravidla v delších intervalech; manžel s ním většinou dorazil domů.

Vedení domácího hospodářství předpokládalo jak schopnost dlouhodobého plánování a předvídání, tak schopnost rychlého rozhodování a krizového řešení. Přístup ženy k financím byl omezený, přesto byla považována za hlavního viníka, pokud domácí rozpočet skřípal. Před první světovou válkou uveřejnil časopis *Šťastný domov*, vycházející od podzimu 1905 dvakrát měsíčně v nakladatelství Františka Šimáčka, lehce vyčítavé rady nespokojené novomanželce, jejíž manžel vydělával 4 800 K; tato zatím bezdětná rodina měla posluhovačku. Podle představ nepodepsaného redaktora či redaktorky by z manželova platu denně „dle zásad hospodářských smělo připadnouti na stravu 6.66 K, na byt 2.66 K, na ostatní 2.66 K a mělo by se denně uspořiti 1.37 K. Jak to vypadá u vás? Manžel vám dává na stravu 7 K., tedy o 34 h denně více, za byt platí 1,66 K, avšak dojížd'ky z předměstí po elektr. dráze vyžadují měsíčně 20 K., tedy asi 66 h. denně, takže vlastní byt stojí 2,32 K; přece se tím proti rozpočtu denně uspoří 34 h.“⁹ Jak je vidět, rezervy v domácím rozpočtu bylo možné najít všude. Hledat a nalézt je měla paní domu.

V roce 1874 vydal profesor vídeňské univerzity Lorenz von Stein publikaci *Žena na poli národní ekonomie*, v níž definoval ženskou práci jako „práci lásky“, umožňující manželovi věnovat se profesi. Žena obstarávající „konzumaci“ byla odpovědná za „vytvoření časového a prostorového řádu mužova domu“, při návratu manžela ze zaměstnání měla její „měkká ruka“ pohladit čelo. Časový rozsah práce v domácnosti vymezuje Stein zcela samozřejmě 24 hodinami denně a je mu „hodnotou všech hodnot“.¹⁰

Majetkové poměry manželů upravovaly paragrafy 91, 92 a 1 237–1 239 občanského zákona, který předpokládal i manželskou smlouvu, byť její obsah formuloval nejednoznačně, což v případě rozvratu manželství mohlo vést k neshodám. O výdajích se měli manželé radit a spolu je plánovat. „Aby v manželství podnět se nedal k peněžité rozepři, musejí novomanželé pospolu vyměřiti vydání svoje podle příjmů svých. Hospodyně zachovejž pro sebe sumu určenou k výdajům domácím a z peněz, obdržených na měsíc, ukládejž hned na stranu potřebné peníze na činži, na služné, palivo, světlo, část na vydání rozličná a snad nepředvídaná, a ostatní peníze stačiti musejí na stravu, jejíž podle potřeby pro měsíc celý snadno vypočítati se mohou podle potřeby denní.“¹¹ Takto nabádala české hospodyňky už zmíněná publicistka Františka Hansgirková. Jako manželka středoškolského profesora dobře věděla, o čem mluví, neboť plat jejího muže umožňoval život relativně důstojný,

⁷ *Ottova encyklopedie obecných vědomostí* 17, s. 954 (elektronická verze).

⁸ *Ottova encyklopedie nové doby*, díl 8, s. 1 105 (elektronická verze).

⁹ *Šťastný domov* 9, 1912–1913, s. 113.

¹⁰ G. BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách*, s. 137–143.

¹¹ F. HANSGIRGOVÁ, *Hospodyně našeho věku*, s. 131.

nikoli život v nadbytku. Podle představ Hansgirgové si měla domácí paní založit dva sešity, do jednoho zapisovat denní výdaje, do druhého všechny příjmy a výdaje v průběhu měsíce. V jejím spisku je několik názorných příkladů, a třebaže tyto vzorové kolonky nevypovídají o konkrétní finanční realitě rodiny Hansgirgovy, lze si podle nich sestavit určitý „model“ spotřeby. Nejčastěji kupovanými viktualiemi byly housky (na začátku druhé poloviny 19. století nebylo výjimkou, že se chléb pekl ještě doma; do své publikace autorka zařadila i přesný technologický postup jeho pečení), smetana, maso, mouka a samozřejmě pivo. V měsíčním rozpočtu figurovaly vedle potravin činže a služné (obojí mohlo být v kolonce příjmů i výdajů), otop, světlo, ošacení. Vše se mělo zapisovat bezodkladně a svědomitě, neboť „Malá ta práce a pořádek takový odmění se tím, že manželé nahlédnouti mohou v každou chvíli, jakým způsobem se penězi nakládalo a kde by se snad zjednati mohla úspora možná.“¹²

Šetrnost byla jednou z hlavních ctností hospodyně. Časopis *Šťastný domov* vypsál v prvním čísle ročníku 1911/12 anketu s názvem *Jak zvýšíme svůj příjem a snížíme vydání*. V osmém čísle sumarizoval výsledky – čtenářky se většinou přikláněly ke spoření „odložením přepychu“, rozumným nákupem, technickým zdokonalením domácnosti umožňujícím úsporu světla a otopu, „účelně zařízenou stravou“, domácí výrobou oděvů, náležitým rozdělením času. Jistě nás zaujme i tato rada: „Co můžete vykonat sami, nesvěřujte sjednaným placeným lidem. Nevydržujte dvě služky, kde stačí jedna. Někdy je možno vzdáti se služky a nahradit ji posluhovačkou bez drahé stravy, jinak je možno obmeziti práci pradelny denně placené na polovici času, vyperou-li se např. menší věci častěji bez pradelny (...)“¹³ Objevil se – třebaže spíše ojediněle – i názor, že by žena za své povolání hospodyně měla být placena – odhadem měl „manžel poskytovat své manželce desátý díl svých čistých příjmů k úhradě nákladů všeho toho, čeho ona si chce jinak dopřáti, např. četbou, návštěvou koncertů, divadel, cestováním apod.“¹⁴

Podobné ankety, obracející se, jak vyplývá z jejich obsahu i místa otištění, ke středním vrstvám, vyvolávalo všeobecné zdražení v letech před první světovou válkou. U středních vrstev kladla moderní společnost větší nároky na vzdělání, na životní styl, díky technice pronikající do domácnosti se zdražil i její provoz. V šedesátých letech 19. století byla rodina mající jmění kolem 50 tisíc zlatých považována za zámožnou, mohla vést příjemný život, „syny vydržovati na studiích“, „i nějakou dceru dobře vybaviti a tato byla jako dobrá partie hledána“. Dva roky před válkou tomu tak zdaleka nebylo; stejně velké jmění sice mohlo vynést 4–4,5 tisíc korun ročně, ale to už na studia dvou synů (na jednoho bylo počítáno asi 1 000 K ročně) a věno jedné dcery nestačilo. „Drahota“ se dotýkala hlavně osob závislých na pevném platu – úředníků a učitelů.¹⁵

¹² F. HANSGIRGOVÁ, *Hospodyně našeho věku*, s. 131.

¹³ *Šťastný domov* 8, 1911–1912, s. 144–145.

¹⁴ *Šťastný domov* 6, 1909–1910, s. 310. Odmítnutí tohoto názoru viz *Šťastný domov* 6, 1909–1910, s. 450–453.

¹⁵ *Šťastný domov* 9, 1912–1913, s. 4–5.

A právě po příjmech je třeba se ptát především při zkoumání struktury spotřeby, což vzhledem k nejednotnosti panující v odměňování a torzovitosti pramenů, která je pravidlem, dokud do výrobních vztahů nevstoupil stát, není snadné. Veškeré další uváděné údaje jsou tedy jen přibližné.

Služné státního úředníka VI. a VII. třídy, což byli vesměs vysokoškoláci s dlouholetou praxí, činilo v druhé polovině 19. století 1 400–2 400 zlaté, k tomu patřilo rovněž 15–25 % tzv. aktivního příplatku, kterému se později říkalo příbytečné. Platy ve školství se pohybovaly mezi 300 a 1 050 zl. (této mzdy dosahoval středoškolský profesor na konci své kariéry) ročně. Pokud se týče mezd v dalších profesích, pak v 80–90. letech dosahoval plat katolického duchovního v Praze ročně 1 200 zl., v ostatních městech 800 zlatých. Vaříč v Měšťanském pivovaru v Plzni si ročně přišel asi na 720 zlatých. Řemeslnický mistr vydělával mezi 180–190 zl. Nejhuře na tom byla kategorie nekvalifikovaného dělnictva, nádeník obdržel mezi 92–122 zl., v cukrovarnictví se ročně dalo vydělat průměrně jen 105 zlatých. Platy se v průběhu druhé poloviny 19. století příliš nezměnily, nerostly ani ceny, ty však vykazovaly značné lokální rozdíly.¹⁶

Bílý i černý (černý byl o něco větší) bochník chleba stával kolem 6 krejcarů – cena chleba do konce století poněkud vzrostla. Zhruba půl kilogramu hovězího masa bylo za 12 kr., 1 kilogram pečené šunky (kupovala se především na Vánoce) stál asi 1 zl. 40 kr. Levnější byla slanina – 1 kg za 66 kr. – či klobásy, kilogram za 70 kr. Jako pomazánka na chléb se hojně užívalo sádlo – kilogram vyškvařeného přišel na 66 kr. Hlavní složku chudinské stravy tvořily brambory, cena jednoho metrického centu na uskladnění činila asi 1 zl. 60 kr.

Pokud se týče oblečení, svrchní kusy sloužily většinou celý život. Ceny značně kolísaly: v 60. letech 19. století stálo ušití stříhově náročných dámských plesových šatů „se smlouváním“ 6 zl.¹⁷ V roce 1867 stál flanel na dámské šaty 10 zl., za ušití dvojích šatů zaplatila Zdeňka Havlíčková 12 zl. 55 kr.,¹⁸ za „obručo-

¹⁶ Údaje o platech a cenách zpracovali v letním semestru akademického roku 1996/97 posluchači 1. ročníku oboru Dějepis Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v rámci proseminární výuky na základě těchto pramenů: Budivoj 1864, 1866, 1871, 1872; Českobudějovické listy 1, 1892, č. 4, 8, 15, 18, 20, 24; Jihlavské listy 1893; Národní listy 1861; Ženské listy 1897; Marie GEBAUEROVÁ, *Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera I*, Kladno 1926, s. 36, 63, 84–85, 106, 169; Servác HELLER, *Z minulé doby našeho života národního, kulturního a politického. Vzpomínky a zápisky I–V*, Praha 1916–1923; Ignát HERRMANN, *Před padesáti lety I–III*, Praha 1925; Marie GEBAUEROVÁ (ed.), *Korespondence a zápisky Boženy Němcové*, Praha 1913; Věnceslav METELKA, *Ze života zapadlého vlastence*, Praha 1977; Miloš POHORSKÝ, *Intimní Karel Hynek Mácha*, Praha 1993; Adolf SRB, *Z půl století. Vzpomínky*, Praha 1913. Od roku 1892, kdy byla zavedena korunová měna, bývají mzdy i ceny uváděny v korunách, zde je třeba vědět, že 1 zlatý měl hodnotu 2 korun. Oproti zlatému, který měl 60 krejcarů, měla koruna 100 haléřů. Ještě na přelomu století se setkáme jak s počítáním v korunách, tak ve zlatkách.

¹⁷ LA PNP, Barbora Bůvová, Osobní fond, korespondence odeslaná, Barbora Bůvová matce, b. m. (Praha?) a b. d.

¹⁸ LA PNP, Karel Havlíček Borovský, Osobní fond, Zdeňka Havlíčková, Oučetní kniha, listopad 1867.

vou sukni“ v červnu příštího roku 1 zl. 80 kr.¹⁹ Koncem století stál dámský kabátek s podšívku 4 zl. 30 kr. Děti dostávaly nové oblečení zpravidla jen u příležitosti významných událostí. Desetiletá Marie Gebauerová, která roku 1879 strávila svátek Božího těla v Pardubicích, si vyšla v novém kloboučku, který ji z materiálu za 4 zl. zhotovila maminka; měla bílé batistové šaty; látka stála 2 zl. 40 kr. a švadleně, které matka pomáhala, vyplatili 3 zl. Nový „parazolek“ přišel na 1 zl. 20 kr.²⁰

Poměrně nákladné bylo úsilí o osobní hygienu: v roce 1875 se platilo za putnu horké vody donesenou z pivovaru 4 kr., za toaletní mýdlo 30 kr. Není divu, že s hygienou to naši předci nepřeháněli. Jedna koupel týdně stačila.

Přičteme-li k výdajům na základní životní potřeby nájemné, peníze za otop, školné, nezbytné poplatky vydané na léčení (platila se i porodní babička, častý host především v nezamožných rodinách obdařených houfem dětí), je zřejmé, že utrácet se nemohlo. Bylo třeba myslet na stáří, nenadálé úmrtí či nějaké neštěstí, které postihlo hmotný majetek: pojišťovnictví teprve vznikalo, na přelomu století si pojistky platily jen některé domácnosti.²¹

Do struktury výdajů jednotlivých rodin nám dávají nahlédnout především prameny osobní povahy, závěti, memoáry, osobní deníky i soukromá korespondence, především ale domácí peněžní deníky, které vedly většinou ženy.²² Zachovalo se jich jen málo a je v nich patrná skutečnost, že ještě dlouho po roce 1892 dožívala měna zlatek a krejcarů.²³ V jednom ze zkoumaných dokumentů se takto počítalo ještě na prahu světové války.²⁴ Z deníků je zřejmé, že strukturu spotřeby neurčovalo jen sociální postavení a finanční možnosti rodiny, ale také místo bydliště. Jiná byla spotřeba městské, jiná venkovské rodiny; na vsi se nekupovalo ovoce, mléčné produkty, maso, ale například ani chléb, který se peklo podomácku i v dobách, kdy se ve městech už kupoval u pekaře. Na nákupy měla vliv roční sezóna. Podzim znamenal výdaje za dříví a uhlí, v tomto období patřila i na městský

¹⁹ LA PNP, Karel Havlíček Borovský, Osobní fond, Zdeňka Havlíčková, Oučetní kniha, červen 1868.

²⁰ Marie GEBAUEROVÁ, *Rodinné vzpomínky I*, s. 36.

²¹ Např. manželé Kvapilovi, srov. LA PNP, Hana Kvapilová, Osobní fond, Záznamy o vedení domácnosti, říjen 1897, „asekurace“ 14 K 80 hal.; dále: „14. prosince 1907 zaplatila jsem v městské pojišťovně pojistné na r. 1908. Proti krádeži 1 zl. 82, a proti ohni -,60.“ Též LA PNP, Josef Gabriel, Osobní fond, Deník sester Gabrielových, 1907–1908, nestr.

²² Dochovaly se tyto osobní peněžní deníky: Pavlína Schwarzenbergové, Státní oblastní archiv (dále SOA) Třeboň, pracoviště Český Krumlov (dále ČK), fasc. 539–542, Pauline, Gemählin Josefs II., Verlassenschaft, Účty kněžny Pavlína, 1803–1804; Elisy Schlikové, Státní oblastní archiv (dále SOA) Zámorsk, Rodinný archiv (dále RA) Schliků, inv. č. 315, V 62, Účetní kniha E. Schlikové o vedení domácnosti (Rechenbuch über den Haushalt der Gräfin Elise von Schlick in Prag in den Jahren 1844–1848), kart. č. 32; Zdeňky Havlíčkové (srov. pozn. č. 18); Zdeňky Braunerové, Archiv Středočeského muzea v Roztokách u Prahy, Pozůstalost Zdenky Braunerové, neinv.; Marie a Heleny Sládkových, LA PNP, Josef Václav Sládek, Osobní fond, Zápisníky Heleny Sládkové (domácí účetnictví ale začíná rokem 1890, jde tedy i o zápisky Heleniny matky, ML); sester Gabrielových (srov. pozn. č. 21) a Hany Kvapilové (srov. pozn. č. 21).

²³ Petr VOREL, *Od pražského groše ke koruně české 1300–2000. Průvodce dějinami peněz v českých zemích*, Praha 2000, s. 383.

²⁴ LA PNP, Josef Gabriel, Osobní fond, Deník sester Gabrielových 1914–1915, passim.

stůl husa.²⁵ Sklizeň ovoce znamenala v jídelníčku ovocné buchty a knedlíky (a tedy nákup máku, perníku a tvarohu), zvýšená spotřeba vepřového v době zabijaček – což opět platilo ve městech – vedla k nákupu křenu a hořčice. Zdá se, že k večeři se poměrně stereotypně jedly uzeniny.²⁶ Jinak vypadal nákup ve všední den, jinak v pátek či jiný postní den, jinak se nakupovalo na neděli: nákup byl každodenní, potraviny, s výjimkou vysloveně trvanlivých, se do zásoby nekupovaly: mléko, maso, chléb a zeleninu bylo třeba obstarávat denně. Výdaje např. za jižní ovoce, luxusní uzeniny, ale i čokoládu byly ojedinělé.²⁷

Co jedla svobodná slečna, žijící na přelomu 19. a 20. století v přiměřeném hmotném postavení (roční příjmy cca 1 200–1 300 zl.), dokládá kniha příjmů a vydání Zdenky Braunerové z let 1898–1903. Malířka žila v té době sama, ale ráda a často zvala hosty. Peníze vydávala za vánočky, máslo, párky, čaj, kávu, kuřata, květák, lahvové víno, sušené ovoce, biskvity, šunku, pomeranče, cukr, čokoládu, jablka, husí játra (na vánoce 1898), sardinky, pivo, občas si dopřála kořoptev (na její přípravu si koupila slaninu), řízky.²⁸

Nákup spotřebního zboží byl naproti tomu výrazně nižší. Většinou se jednalo o nákup petroleje a svíček, které se kupovaly do zásoby.²⁹ Ve srovnání se současnou situací byly podstatně nižší výdaje za hygienické potřeby: za skutečně nezbytné bylo považováno jen mýdlo, případně prášek na čištění zubů. Středostavovské rodiny pravidelně navštěvovaly městské lázně – z peněžního deníku Zdeňky Havlíčkové vyplývá, že se chodila koupat jednou týdně. V Rakovníku stála roku 1867 návštěva městské lázně 30 kr.³⁰ Drogistické zboží představoval pouze jemný písek na mytí nádobí, který se kupoval na trhu, louh na praní se vyráběl doma z popela. Většinou se neutrácelo za služby – praní a žehlení zastala služka, tyto výdaje jsou jen v peněžním deníku Hany Kvapilové,³¹ souvisí patrně s údržbou divadelních kostýmů. Všeobecně se využívalo jen služeb mandlu³² a ševce, jemuž byla svěřována ochozená obuv.³³

U spotřebního zboží rozhodovala především jeho trvanlivost, nikoli módní vzhled. Boty, oblečení, nábytek musely vydržet několik desetiletí, ne-li celý život,

²⁵ Někdy v sedmdesátých letech 19. století se dala koupit za „půldruhé zlatky, tj. za nynější tři koruny“. Sestry Gabrielovy husu v roce 1907 dostaly: „Dne 25. listopadu 1907 poslali nám Kavanovi z Husince husu, k tomu připojili dopis. Na balíčku byla cena zásilky označena 3 korunami. Potravní daň jsme platily 8 kr. [!], poště přišlo 15 kr. a listonošovi 5 kr. jsme daly spropitného.“ LA PNP, Josef Gabriel, Osobní fond, Deník sester Gabrielových 1907–1908, nestr.; Zápisníky Heleny Sládkové, obsahující domácí účty, uvádějí k 18. 10. 1920 (?) výdaj za husu 250 Kč. Srov. LA PNP, J. V. Sládek, Osobní pozůstalost, Rukopisy cizí, Helena Sládková, Zápisníky.

²⁶ LA PNP, J. V. Sládek, Osobní pozůstalost, Rukopisy cizí, Helena Sládková, Zápisníky.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Archiv Středočeského muzea v Roztokách u Prahy, Pozůstalost Zdenky Braunerové, neinv.

²⁹ Rodina J. V. Sládková nakoupila v lednu 1891 za 170 K petroleje a 48 K svíček. LA PNP, J. V. Sládek, Osobní fond, Zápisník Heleny Sládkové.

³⁰ LA PNP, Karel Havlíček Borovský, Zdeňka Havlíčková, Oučetní kniha, 1867, passim.

³¹ LA PNP, Hana Kvapilová, Osobní fond, Záznamy o vedení domácnosti.

³² LA PNP, J. V. Sládek, Osobní fond, Zápisník Heleny Sládkové.

³³ Srov. pozn. č. 31.

podobně tomu bylo s osobním, ložním i stolním prádlem, které do domácnosti přicházelo jednorázově, jako velmi rozsáhlá výbava nevěsty. Dokud výrobek sloužil, nezhazoval se. Připomeňme, že šetrnost byla žádoucí vlastností nejen u dolních či středních vrstev, ale také u šlechty.

Nezbytností byly výdaje u lékaře či dentisty; na počátku 20. století si MUDr. Jan Jesenský účtoval za ošetření chrupu mezi 4 a 14 korunami, MUDr. Otakar Janota vybíral v ordinaci při běžném ošetření 2 koruny.³⁴

Ve vydáních vyšších a středních tříd nechyběly obnosy vydávané na charitu či na podporu národních zájmů (losy na dostavbu chrámu sv. Víta figurují v deníku Zdeňky Havlíčkové, Národní Jednota Pošumavská v deníku Hany Kvapilové) i na kulturu, ať se jednalo o nákup knih, které bývaly vítaným dárkem, vydání za divadlo či v letech před první světovou válkou za biograf.³⁵

Z účetních deníků se dochovala většinou torza, na základě kterých je možné vyslovit jen hypotézy, pokud se struktur příjmů a vydání týče. Výjimkou je *Oučetní kniha* Zdeňky Havlíčkové,³⁶ kterou si „dcera národa“ vedla od května 1867 do dubna 1872. Bylo to po aféře s baronem Battagliou, kdy 8. května 1867 odjela Zdeňka z Poděbrad k rodině Aloise Pravoslava Trojana do Rakovníka. Pak pobývala v Počátkách u Josefíny Brdlíkové a nakonec u své babičky Josefy Havlíčkové v Německém Brodě. Správcem jejího jmění, které v roce 1870 dosáhlo 34 000 zl., byl ustanoven František Brauner, který Zdence (za jejího rakovnického pobytu prostřednictvím Aloise Pravoslava Trojana) vyplácel z úroků několikrát měsíčně apanáž. Za byt a stravu platil nespíše přímo Trojanovým, ale když se Havlíčková přestěhovala do Brodu, dostávala její babička 40 zlatých měsíčně na Zdenčin „byt a stravu“.³⁷ Účty Zdeňka Havlíčková vést musela, jsou zde patrné zásahy a přípisky Braunera, na druhé straně je zřejmé, že do struktury jejích výdajů nijak nezasahoval: nejvyšší položky vydávala jeho chráněnka na oblékání, galanterní potřeby a údržbu oděvů. V Rakovníku, Počátkách i Německém Brodě chyběla možnost aktivnějšího kulturního využití, takže výdaje tohoto typu zůstaly omezeny jen na nákup notového materiálu. Mezi příjmy a vydáními nelze občas přehlédnout patrnou nerovnováhu, již Zdeňka řešila půjčkami od „tety Johanny“. Pravidelně si kupovala

³⁴ LA PNP, Josef Gabriel, Osobní fond, Deník sester Gabrielových, 1907–1908. Anna, která zápisky většinou prováděla, ovšem počítala zatvrzele ve zlatých, takže zubní ošetření 10. 2. 1907 = 7 zl., 21. 4. 1908 a 21. 6. 1908 po 2 zl. MUDr. Janota: 31. 1. 1908, 11. 2. 1908, 3. 3. 1908 vždy po 1 zl.

³⁵ „18. 7. 1914 byla jsem s Vášou v Lido-Bio, Havlíčkova ul. 5a. Viděly jsme Hugovy Bídníky. Bylo to krásné. Trvalo 2 ½ h. (...) Byly poloviční ceny. Platily jsme po 50 haléřích a viděly výborně.“; „21. 7. 1914 byla jsem s Vášou v Passage-Bio o 5 hod. odpo. Platily jsme lístky po 25 hal. Ale byly jsme dosti v předu, neboť tam mají poloviční ceny dopoledne. Avšak viděly jsme dosti dobře. Pořad byl tento: Ptáčata – Údolím Tarny – Záhadný výstřel – Moric milencem. Bylo to hezké.“; „2. VI. 1915 byla jsem s Vášou v Lido-Bio v Havlíčkově ulici. Dávala se veselohra Ahasver s herci Nár. divadla. Mimo to bylo: Ptáci na jaře, V nebi, Malý provazochodec. To bylo nejlepší.“ Srov. LA PNP, Josef Gabriel, Osobní fond, Deník sester Gabrielových, 1914–1915, nepag.

³⁶ LA PNP, Karel Havlíček Borovský, Osobní fond, Zdeňka Havlíčková, *Oučetní kniha* 1867–1872.

³⁷ Tamtéž, nepag.

losy loterie ve prospěch dostavění chrámu sv. Víta, pečovala o svůj chrup a chodila do městských lázní.

Peněžní deníky si vedly ženy výdělečně činné (sestry Gabrielovy, Zdenka Braunerová, Hana Kvapilová) i ty, které žily z příjmu manžela či z nějaké jiné formy finanční podpory. Ženy, které měly vlastní výdělek, od konce 19. století zvolna přibývalo.

Pozdní fáze industrializace se projevila i v politickoekonomické teorii rodné mzdy: příjem výdělečně činného otce měl být vyšší než ženský plat a měl vystačit pro celou rodinu. Ekonomové, politici, katolíci, odbory i dělníci propagovali „nepracující“ manželku a hospodyně, jejíž práce byla určena rodině, měla šetrným hospodařením s mužovým výdělkem realizovat přiměřenou spotřebu a zajišťovat životní standard.³⁸ Argument, že ženu zbaví práce mimo domov specificky ženských vlastností, byl velmi oblíbený. „Žena, která chodí do práce, není žena“, pravil nekompromisně roku 1860 francouzský zákonodárce Jules Simon.³⁹

A tak pokud demografická situace přinutila neprovdané či ovdovělé ženy hledat možnost trvalé obživy a pravidelného příjmu, nelze tvrdit, že by představa ženy pracující za plat byla přijímána jednoznačně kladně. Naopak. Jednoznačný postoj nezaujímal ani vznikající ženská žurnalistika. V roce 1880 napočítali v Předlitavsku 11 miliónů žen, z toho 60 % v rodinách bez vlastního příjmu. 30 % se jich živilo jako dělnice, nádenice nebo služky a 10 % těžilo z nejrozmanitějších zdrojů – byly rentiérky, samostatné majitelky živností, i výměnkářky a almužnice odkázané na milosrdenství bližních. Jejich zastoupení v povoláních vyžadujících vyšší vzdělání bylo zatím zanedbatelné: z 10 000 samostatně výdělečně činných žen zastávalo 50 místa úřednic nebo dílovedoucích, 33 bylo učitelkami veřejných ústavů a škol, 30 ošetřovatelkami, 18 duchovními a 7 umělkyněmi, spisovatelkami nebo redaktorkami. Zatím žádná nedosáhla na profesi, v níž by se vyžadovalo vysokoškolské vzdělání.⁴⁰

Většinou nebyl řešen úděl dělnic, třebaže právě při pohledu na předčasně zestárlé a občas vulgární dělnice se vnucovala úvaha o jisté krizi feminity. Teoretické ženské práce měli však na mysli především profese, v nichž se nestavělo na fyzické síle. Veřejné mínění však dělnici spíše odmítalo;⁴¹ sociální publicistika se s jejich existencí smířovala velmi obtížně – do značné míry i proto, že v továrnách pracovaly velmi mladé dívky. Jejich mzdy byly mimořádně nízké – učnice v druhé

³⁸ Srov. např. Josef KRAPKA, *Kde naše spása? Několik slov k ženám, dívkám a matkám*, Prostějov b. d., s. 3–5.

³⁹ Georges DUBY – Michelle PERROT, *Histoire des femmes en Occident 4*, Paris 1991, s. 420.

⁴⁰ Pavla HORSKÁ, *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. (Příklad českých zemí)*, Československý časopis historický 31, 1983, č. 5, s. 711–743.

⁴¹ Srov. Blanka SOUKUPOVÁ, *Ženská otázka a české dělnictvo (Praha 1867–1881)*, in: Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA, *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hlavního města Prahy a Nadace pro gender studies, Praha 1996 (= Documenta Pragensia XII)*, s. 253–261.

polovině 70. let v nejmenované pražské továrně pracovala za 1 zl. až 1 zl. 20 kr. týdně.⁴² Mzda dělnice bývala obecně nižší než mzda dělníka.

S výjimkou představitelů marxismu, kteří v práci žen a mladistvých viděli krok k narušení „patriarchálního“ řádu, měli autoři za to, že i žena dělnická má zůstat doma; vlídná domácnost byla považována za základní předpoklad vymanění dělníků z „alkoholové kultury“, často ústící v domácí násilí.⁴³ Proti zaměstnání žen v továrnách protestovali sociálně demokratičtí dělníci a jejich tisk beroucí v potaz nižší mzdy žen.⁴⁴ Situace se změnila na přelomu století. Dělníci pochopili, že ženy zvětšují dělnický vliv na zaměstnavatele a pomáhají v boji za zlepšení pracovních podmínek. Dělnické ženy se začaly podílet na akcích organizovaného dělnictva⁴⁵ a posléze se samy organizovaly, a to ve spolcích při socialistických a křesťansko-sociálních stranách.

O mnoho lepší nebylo ani postavení služek. Po celé 19. století žilo ve městech více žen nežli mužů: právě služky zde navyšovaly ženskou populaci. Služka byla distinktivním znakem „slušné“ rodiny; takže ji najdeme i v rodinách relativně nezámožných. V roce 1866 si služka v Pardubicích vydělala týdně 2 zl., na počátku 20. století byla jejich měsíční mzda 10–14 korun, k tomu strava a byt a většinou dárek v podobě látky na šaty k Vánocům.⁴⁶

Svérázně platila svou služebnou Barušku Hana Kvapilová: je zřejmé, že Baruščina týdenní mzda byla závislá na výši momentálního honoráře její paní.⁴⁷ Pronikání techniky do domácností (a také zavedení vody do městských domů) služkám poněkud ulehčilo práci, nicméně z městských domácností mizely teprve během meziválečného období.

Nejstarší kvalifikovanou ženskou profesí bylo povolání porodní báby. Honorář za porod odpovídal vynaložené práci a počtu návštěv, od 70. let 19. století nejvyšší byl zhruba 1 zlatý, nejvyšší činil kolem 30 zlatých: jednalo se o ojedinělý případ, zjevně o opakované ošetření zámožné rodičky.⁴⁸ Roční výdělek se většinou pohyboval mezi 100–200 zl.⁴⁹ Podle zdravotního zákona z dubna 1870 byly obce

⁴² Blanka SVOBODOVÁ, „Portrét“ nekoncesovaných pouličních prostitutek v Praze a jejich předměstích v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století, in: Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA, Ponižení a odstrčení. Města versus katastrofy, Praha 1998 (= Documenta Pragensia XVI), s. 119–127; zde s. 122.

⁴³ G. BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách*, s. 139. Odmitavý postoj k ženám v továrnách např. Věnceslava LUŽICKÁ, *Žena ve svém povolání*, Praha 1872, s. 110 nn.

⁴⁴ Jana ENGLOVÁ, *Sociologické aspekty zaměstnávání žen v průmyslové výrobě v 2. polovině 19. století*, in: Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám*. 1 (8), Kutná Hora – Opava – Praha 1998, s. 83–97, zde s. 88 nn. Srov. též *Rozhledy* 5, č. 8, květen 1896, s. 542, či J. KRAPKA, *Kde naše spása?*, s. 5 nn.

⁴⁵ Srov. např. LA PNP, Staré Hradý, Bronislava Herbenová, Osobní fond, 1861–1942, rkp. vlastní, Deníky, s. 26–28.

⁴⁶ *Šťastný domov* 2, č. 14, 15. dubna 1906, s. 365.

⁴⁷ Srov. pozn. č. 31.

⁴⁸ Regionální muzeum Týn nad Vltavou, Deník porodní babičky Anny Bicanové, nestr.

⁴⁹ Tamtéž; dále Archiv Východočeského muzea Pardubice, Záznamy v Cholticích narozených dětí od roku 1879 od porodní babičky Marie Vondráčkové 1879–1898, nestr.

povinny poskytnout porodním babičkám v případě ošetření nemajetné rodičky hmotnou podporu, což vyplývalo rovněž z § 28 odstavce 5 obecního zřízení. Stížnosti babiček a zjištění, že tato povinnost není skutečně všude respektována, vedlo místodržitelství v srpnu 1907 k vydání kárávého oběžníku. Ze šetření, které mělo na jeho základě provést okresní hejtmánství, vyplývá, že např. v okrese Chrudim byly poměry babiček uspokojivé, že obce, případně dělnické pokladny za nemajetné matky řádně platily.⁵⁰ Lze předpokládat, že venkovské babičky žily zčásti z výnosu svého domácího hospodářství, jenž výdělek vhodně doplňoval, byl rovněž vítaným doplňkem materiálního zajištění manželského páru, nebyla-li bába vdovou. Ve městech pravděpodobně vynášelo víc andělíčkářství.

V žádném případě neodpovídaly příjmy za pomoc u porodu faktu, že ji prováděla (na počátku 19. století už v drtivé většině případů) kvalifikovaná pracovní síla. Proto si na obranu svých zájmů babičky v květnu 1912 založily v Praze vlastní stavovskou organizaci – Zemskou jednotu porodních babiček pro král. České – po učitelkách to byl v pořadí druhý ženský profesní spolek. Členky navrhly nové sazby pro diplomované báby, přičemž se počítalo s dvojitou sazbou, jinou pro nemajetné a majetné. V nemajetných rodinách zaplatili za poskytnutí pomoci, za vatu a desinfekční prostředky 10 K, za další vyžádané nebo potřebné návštěvy po 1 K, za noční ošetření po 4 K, za denní po 3 K. Zúročena byla i vzdálenost domácnosti od bydliště porodní báby. Pro majetné „sazba se zvyšuje dvakrát nebo vícekrát, podle postavení rodiny, materiál se počítá zvlášť“. Případný zákrok lékaře neměl mít vliv na výši honoráře, který mohl být vymáhán. Babička měla právo odmítnout práce, které s její profesí neměly nic společného.⁵¹

Učitelství bylo prvním ženským povoláním, k jehož výkonu nařizovala Hasnerova školní reforma z roku 1869 středoškolské vzdělání: v Praze bylo skutečně roku 1870 založeno dívčí veřejné pedagogium. Podle statistiky povolání z roku 1910 bylo z 1 000 ekonomicky aktivních osob v oboru „vyučování“ 394 žen. Třebaže toto číslo zahrnovalo i učitelky ručních prací či domácí učitelky a vychovatelky,⁵² bylo dokladem, že toto povolání nabízelo důstojnou možnost obživы ženám, které se z nejrůznějších důvodů neprovdaly a našly identitu. Problémem zůstala otázka platů. Vyrovnat se platově mužským kolegům bylo prvotním požadavkem ženských učitelských organizací na přelomu 19. a 20. století. Díky zákonu z roku 1870 tvořil plat učitelky 80 % platu učitele. Zde je nutné dodat, že ani plat učitele nebyl nijak vysoký, učitelská organizace se snažila dostat učitele do stejné platové třídy, v jaké byli státní úředníci. V roce 1871 dostávala industriální učitelka v Českých Budějovicích 200 zl., řídící učitel 600 a produčitel

⁵⁰ SOkA Chrudim, AM Chrudim, inv. č. 422, 7/1, kart. č. 545, Porodní báby, jedy, nakažlivé nemoci 1903–1909.

⁵¹ Šťastný domov 8, č. 19, 1911–1912, s. 511–512. Těž Josef KAFKA, *350 ženských povolání*, Praha 1916, s. 212.

⁵² Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1992, s. 77.

280 zl. ročně. Na počátku 20. století pobírala začínající učitelka v Polské Ostravě 1 200 korun ročně.⁵³

V roce 1910 bylo ve státních a veřejných ústavech z 1 000 zaměstnanců 144 žen. V peněžnictví to bylo něco přes 8 %, na poštách 10 %. V roce 1871 se plat telegrafistky v Českých Budějovicích pohyboval mezi 240–360 zl. ročně. Relativně hodně žen – z tisíce osob 465 – pracovalo v pohostinství.⁵⁴

Služky, učitelky a úřednice byly zpravidla neprovdané, peníze, které vydělaly, nemusely být ovšem zcela jejich. Podporovaly členy rodiny, často v rodině žily. Jejich cílem bylo zpravidla uspořít si na věno. Pokud se tak stalo a našly partnera, provdaly se a staly se ženou v domácnosti. Ta opět hospodařila s penězi, které jí dal její výdělečně činný manžel.

⁵³ Andrea POKLUDOVÁ, *Emancipovaná a přesto nešťastná. Sebereflexe začínající učitelky z počátku 20. století*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny ženy aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. – 28. dubna 2006, Pardubice 2006, s. 363–371, zde s. 366.

⁵⁴ P. HORSKÁ, *Naše prababičky*, s. 78.

Summary:

The money diaries of the “fair sex” in the second half of the “long” 19th century

The structure of expenses depended on the amount of money the husband brought into the family. This money was not always enough – something which was true not only of the 19th century. Women always worked side by side with their husbands and contributed to the family income. They also generally managed the housekeeping money. In the 19th century the basic expenses were on rent, money for food, fuel for heating, school fees, and essential outlay on medical treatment, clothing, and clothing maintenance. They had to think about old age, sudden death, or misfortunes that could occur with their property: this was when insurance first originated.

We can get an insight into the structure of expenses of individual families primarily from sources of a personal nature, such as wills, memoirs, personal diaries and private correspondence, although especially from household money diaries, which most women kept. Only a few of these have been preserved, although enough to allow us to say that consumption was not only determined by social status and the financial resources of the family, but also by where they lived. The consumption habits of urban families differed from those of rural families; much less food was bought in villages. Buying habits were influenced by the season of the year, with autumn in particular costing more. People shopped differently on weekdays, differently on Fridays and other fasting days, and differently on Sundays: people shopped on a daily basis, and foods, with the exception of long-lasting goods, were not stocked up on: milk, meat, bread and vegetables needed to be bought every day. Expenses on fancy goods, such as southern fruit, luxury smoked meats or chocolate, were rare.

From the end of the 19th century women began to become involved on the labour market.

translated by Skřivánek s.r.o.